

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ

III

ԷՄ ԻԼ ԶՕԼԱ

(Նրա մահուան առթիւ)

Ա.

Անցեալ դարու եօթնասնական թուականներին Պարիզի ռէստորաններից մէկում ամէն կիւրակէ հաւաքւում էին ճաշի հինգ գրող, որոնցից չորսը ֆրանսիացի էին, մէկը — ռուս: Մտերմական սերտ կապերով կապուած էին նրանք. գրականութիւնն էր այդ մտերմութեան բարոյական հիմնաքարը, բայց իրանք հանաքով այդ ընկերական ճաշկերութները անուանում էին «անյաջողների ճաշեր», որովհետեւ հինգի պիէսներն էլ անյաջողութեան էին հանդիպել բեմի վրայ: «Հինգ անյաջողների ճաշերը» վաղուցէ, որ վերջացել են. մտերմական շրջանի անդամները մէկը միւսի ետեւից յաջորդաբար գերեզման մտան: Մնացել էր մէկը, բայց նա էլ հետեւից ընկերներին և մնաս բարեաւ ասաց կեանքի վայելքներին:

Դրանք՝ հինգ երևելի գրողներ էին՝ Գ. Ֆլորէս, Է. Գոնկուդ, Ա. Դոդէ, Ի. Տուրգենև 1) և Է. Զօլա:

1) Չորսն էլ անցեալ դարու ամենատաղանդաւոր և հռչակաւոր վիպասանների շարքին են պատկանում. չորսն էլ ռէալական գրական ուղղութեան ներկայացուցիչներն են: Հալ հասարակութիւնը ծանօթ է Դոդէի և Տուրգենևի հետ, մինչդեռ Ֆլորէրի և Գոնկուդների (երկու եղբայր միասին էին գրում) գրուածքների հետ կարծեմ բոլորովին ծանօթ չէ:

Վերջինս մահը կալծակի տրագուլթեամբ տարածուեց հազարաւոր լրագրների միջոցով և սարսափելի տպաւորութիւն թողեց ամենքի վերայ իր անակնկալութեամբ և ողբերգականութեամբ: Ընթերցողը ի հարկէ արդէն լրագրներից գիտէ թէ երբ և ինչից մեռաւ Զօլան, ինչպիսի թաղման նա արժանացաւ, ինչպիսի ճառեր արտասանուեցին նրա դագաղի վերայ, ուստի մենք այդ գէպքերի վերայ կանգ չենք առնի: Միայն այսքանը նկատենք, որ մահուան լուրը և թաղումը պարզապէս ապացուցեցին, որ աստիճանի մեծ, տիեզերական հռչակ էր վայելում Զօլան, որ աստիճանի մեծ անուն ունէր նա Ֆրանսիայում, և որ աստիճանի գնահատում էր նրան Ֆրանսիայի բուն ժողովուրդը՝ բաւաւոր, բանւոր դասակարգը և Պարիզի ինտելիգենցիան: Զօլայի մահուամբ—մի մեծ տաղանդ պակասեց մեր միջից, քաջ հասարակական մարտիկ և ազնիւ մարդ:

Ինքն իր մասին Զօլան հետեւեալն է պատմում: «Ես քանիցս ինքնակենսագրական տեղեկութիւններ եմ տուել իմ գրութեան մէջ, ինչպէս օրինակ՝ «*La vie de vivre*»-ի (կեանքի ուրախութիւն) և *L'Oeuvre*-ի մէջ, ուր ես ինքս ինձ մի քիչ շոյել եմ լանձին Սանդոզի: «Ռուգանի Կարիէրի» և «Պլասսանի նուաճման» մէջ կան բազմաթիւ տեղեկութիւններ իմ մանկութեան մասին: —Ծնել եմ ես 1840 թ. ապրիլի 2-ին, սուրբ Յովսէփի փողոցում, Պարիզում: Իմ հայրը, Ֆրանչէսկօ Զօլա, որը բաւականի մեծ գիտութեան պաշարի տէր մարդ էր, պատկանում էր Վենետիկեան մի տոհմի: Նրա մայրը հելլենուհի էր, ծնած Կորֆու կղզու վերայ. այսպէս ուրեմն՝ իմ արեան մէջ հոսում է երեք տեսակի արիւն՝ լունակաւ, իտալական և ֆրանսիական... 1847 թ. վախճանուեց հայրս և ես մնացի անօգնական մօրս մօտ: Մեր նիւթական դուլթիւնը շատ վատ էր: Վերջապէս ինձ տեղաւորեցին մի փոքրիկ դպրոց «Պանսիօն Նոտր-Դամ» անունով: 1852 թ. ես մտայ գիմնազիօն (Մարսէլում): Ես շատ աշխատասէր էի, այնպէս որ երրորդ դասարանում առաջին աշակերտն էի համարւում: Այնուամենայնիւ հազիւ թէ իրաւունք ունէի ինձ գիտութեանց ընդունակն համարել՝ ես առում էի լա-

տիններէնը և հանգիստ և բաւականութիւն էի գտնում
 ոտանաւորներ և կոմսգիւաններ յօրինելում, և մինչև իսկ
 սկսեցի մի մեծ վէպ գրելու 1857 թ. ձմեռը մեռաւ իմ
 մեծ մայրը. մեր չբաւորութիւնը հասաւ այն աստիճա-
 նին, որ մենք ստիպուած եղանք ծախել-ծախծխել մեր
 բոլոր կահ կարասիքը և բաղդի ու օգնութեան ետեից
 տեղափոխուել Պարիզ: 1858 թ. ես Պարիզ էի արդէն
 ուր սկսեցի յաճախել Սէնյուս'ի Լիկէօնը: Իմ ընկերնե-
 րը վրաս ոչ մի ուշադրութիւն չէին դարձնում, որով-
 հետեւ ես աղքատ էի: Թոքերի բորբոքումից բժշկուե-
 լուց լետոյ ես աշխատեցի վերջնական քննութիւններու
 տալ, բայց կտրուեցայ Վերականգնութեան և անըն-
 դունակ լինելուս պատճառով: Դա մեծ հարուած էր
 ինձ համար, որովհետեւ ես զրկուում էի օրինաւոր տեղ
 ստանալու յոյսից: Ստիպուած ես բաւականացայ գրագրի
 պաշտօնով, 60 ֆր. ամսականով, թէպէտ և այդ պաշ-
 տօնի մէջ ես երկու ամսից աւել չմնացի: Յետոյ սկը-
 ուեց ինձ համար մի սարսափելի կեանք՝ դատարի ստա-
 մոքսով և լի պարտքերով: Ես այն աստիճանի կարօ-
 տութիւն էի կրում, որ բազմիցս իմ ամբողջ օրուայ
 սնունդս բաղկացած էր լինում մի կտոր ալանքով-հա-
 ցից, կամ խնձորից, շագանակից կամ գետնախնձորից:
 Երկու տարի անընդհատ ես այդպէս կեանք էի վարում:
 Այդ միջոցին ես ունէի միայն մի սիւրտուք, որը սկզբից
 սեւ էր, լետոյ կանաչեց և վերջապէս բոլորովին դեղնե-
 ցաւ: Այնուամենայնիւ երիտասարդութիւնն անօթի էլ
 որ լինի էլի երիտասարդութիւն է և երջանիկ ժամա-
 նակ Մարմնի հախար կերակուր չկար, բայց հոգեկան
 կերակուր միշտ գտնուում էր, որով սակայն երբէք չէի
 կարող կշտանալ... Վերջապէս կարիքներից բոլորովին
 ջլատուած—1862 թ. ես գործակատարի պաշտօն յանձն
 առի 100 ֆրանք ամսականով: Իրիկունները ես լիովին
 նուիրում էի լուրջ գրական աշխատանքների: Երբ դու-
 թիւնս մի քիչ բարւոքուեց—եւ բնակուեցայ արդէն
 մօրս հետ միասին և շատ համեստ կեանք սկսեցի վա-
 րել: Իմ առաջին գրական աշխատութիւնս՝ *Gontes à Ni-*
non (Պատմութեան Նինոնի համար)—ինձ փող չբերեց,
 բայց ծանօթացրեց հասարակութեանը իմ անուան հետո:

Ձօլայի ինքնակենսազրական ակնարկից մէջ շերի այս փոքրիկ կտորը, որպէս զի ընթերցողը հեղինակից, իրանից, լսած լինի նրա կեանքի առաջին քայլերի մասին:

Ձօլայի գրուածքները արդէն 1859 թուականից լոյս էին տեսնում. այս ու այն թերթի մէջ, բայց անդրանիկ գրական գործը «Contes á Ninon»-ը լոյս տեսաւ 1864 թ.: Դրանից յետոյ սկսւում են Ձօլայի համար աւելի ևս դժուար տարիներ, որովհետեւ «անուն» վաստակել շատ աւելի դժուար է, քան փող: Ձօլան ոչ մի անյաջողութիւնից չի վհատում և շարունակ գրում է՝ լուրեր, յօդուածներ, վէպիկներ և վէպեր, որոնցից մի մասը լոյս է տեսնում մէկ այս մէկ այն լրագրի կամ ամսագրի մէջ: Նա չի վհատում և շարունակում է իր գրական աշխատանքը, չնայած որ արդէն ընթերցողների որոշ մասը զարհուրանքով է երեսը շուռ տալիս նրա անգուսպ, ցինիկական և յամենայն դէպս անկախ գրական ուղղութիւնից:

Մի քանի անգամ այն թերթի ընթերցողները, որի մէջ տպւում էր Ձօլայի վէպերը կամ յօդուածները, յայտնում էին իրանց գայրոյթը և ստիպում էին խմբագրութեանը դադարեցնել Ձօլայի աշխատութեան տպագրութիւնը: Այդ տեսակ սկանդալները ակամայ ժողովրդականացնում էին Ձօլային և սաստկացնում էին նրա յամուծութիւնը, որը միացած տաղանդի և աշխատասիրութեան հետ յաղթեց հասարակութեան անտարբերութեանը և հեղինակի ճակատը պսակեց փառքի անթառամ պսակով: «Contes á Ninon»-ով նա սկսեց իր գրական գործունէութիւնը (1864), «Թէրէզ Ռակէնով» իր վրայ ընթերցողների և հասարակութեան ուշադրութիւնը դարձրեց (1867), իսկ «Ռուզոն» — Մականի տոհմի պատմութիւնով (1869 ից) առաջնակարգ վիպասանի և գրական վերանորոգիչի անուն վաստակեց, մի անուն, որը տարեց տարի աւելի և աւելի ժողովրդականութիւն էր ստանում ոչ միայն հեղինակի հայրենիքում, այլ և ամբողջ աշխարհում, ուր որ տարածւում էր արեւմտեան Եւրոպայի գրականութիւնը: Հետեւեալ թուերը լաւ կարող են ցոյց տալ, թէ որ աստիճանի են տարածւում

Զօլայի վէպերը. ամէնից շատ տարածուել է «Կոտորածը» — 207,000 օրինակ, երկրորդ տեղը բռնում է «Նանա» — 193,000, «Լուրդ» — 164,000, «Հողը» — 129,000, «Germinal» — 110,000, «Մարդ-գաջան» — 99,000, «Հում» — 106,000, «Դօկտոր Պասկալ» — 90,000 և այլն և այլն: Ռուսոն Մակառների սերիայից ամենաքիչ ընդունելութիւն ստացող վէպն անգամ 32,000 օրինակ է տարածուել: Սրա վերայ աւելացրէք և այն բազմաթիւ և բազմահատոր թարգմանութիւնները, որոնք տեղի են ունեցել Ռուսաստանում և այլուր: Հազիւ թէ մի այլ հեղինակի գրութեանը այսպիսի կարճ ժամանակում այդքան տարածուած լինեն: Հաշուեցէք այժմ՝ քանի միլիոն ընթերցող է ունեցել է. Զօլան իր կեանքում: Այսպէս ուրեմն մի մարդ, նստած իր կաբինէտում հաղորդակցում է ամբողջ աշխարհի ընթերցողների հետ, որոնց թիւը միլիոններով է հաշոււմ: Այսպիսի մի մարդու ազդեցութիւնը անշուշտ մեծ է և ինչպէս և ամեն տեսակ ազդեցութիւններիսայրի: Ուստի քննադատը և պատմաբանը իրաւունք ունի հարց տալու և տեղեկսնալու՝ արդեօք ինչ ազդեցութիւն էր գործում Զօլան՝ դրական թէ բացասական, արդեօք պէտք է խրախուսուի այդ ազդեցութիւնը թէ ոչ: Ի հարկէ այդ հարցերին ամէն մի հարցնող իր տեսակէտից է պատասխան տալիս և որովհետև տեսակէտները բազմազան են, պատասխաններն էլ բազմա-տեսակ են: Կան քննադատներ, որոնք Զօլայի ազդեցութիւնը ուղղակի վնասակար են գտնում, և ընդհակառակը պակաս չեն քննադատներ, որոնք ասում են, թէ Զօլան ազդում է ընթերցողի վերայ հէնց այն ուղղութեամբ, որ ուղղութեամբ պէտք է ազդէ ամէն մի ժամանակակից գրող:

Զօլայի ազդեցութեան որպիսութեան մասին խօսելուց առաջ պէտք է ծանօթանալ նրա գրական գործունէութեան հետ, որին և կգիմենք մենք հետևեալ գլխում:

Բ.

Ոչ մի վիպասան այնքան շատ և հիմնօրէն չի խօ-

սել իր ուղղութեան, գաղափարները, նպատակները, գրելու ձևի, հեղինակի կոչման, վէպի նշանակութեան մասին և այլն — որքան էմիլ Զօլան: Գրական ասպարէզի վերայ ոտք կոխելուց սկսած մինչև իննսնական թուականները նա իր փոքրիկ լրագրական լուրածներով ու մեծ ու լուրջ հրապարակախօսական — քննադատական գրուածքներով լիովին սլարգեց թէ ինչ է նա պահանջում գեղարուեստից և գրականութիւնից ¹⁾ և այդ ճիւղերին նուիրուած մարդկանցից: Մի տեղ Զօլան ասում է՝ «Ամենաեղբայրները մեզնից կլինեն ոչ թէ նրանք, որոնք ձգտում էին լաւացնել մարդուն, այլ նրանք, որոնք նկարագրում էին նրան (այսինքն մարդուն), որպէս նա է, իր Ֆիզիկական բոլոր ճշտութեամբ: Այս խօսքերը շատ բնորոշ են Զօլայի համար. նրանք շատ բան բացատրում են և լիովին համապատասխանում նրա բռնած գիրքին և ուղղութեան:

Յիշեցէք, որ նա սկսեց գրել 60-ական թուականներին, երբ գրականութեան մէջ տիրապետող ուղղութիւնը -- ռոմանտիզմն էր, թէպէտ և գրական մակերևույթի վերայ արդէն երևացել էին հակառակ ուղղութեան տէր գրողներ թէ տէօրէտիկներ (քննադատներ և փիլիսոփաներ) և թէ վիպասաններ: Ռոմանտիզմի գլխաւոր նպատակն էր ոգևորել ուրիշին գաղափարով, իդէալով. բարձրացնել և լաւացնել մարդուն. յափշտակել նրան առօրեայ չար ու բարիից և գեղեցիկ ու երջանիկ, բայց գոյութիւն չունեցող աշխարհում բնականցնել: Այստեղից բխում են արդէն անդառնալի անցեալի իդէալականացումն, ցնորքներ ապագայի մասին, վերացականութիւն և անբնականութիւն: Կեանքի հետ իր ամբողջ գոյութեամբ կապուած մարդուն — ռոմանտիզմը աշխատում էր կեանքից կտրել:

Մատթեւան, Լամարտին, Միլսոն, Հիւգո-ռոմանտիզմի ամենաերևելի ներկայացուցիչները — գիտակցաբար թափառում էին անուրջների մէջ, երկնային եթերում, առանց շփուելու իրական կեանքի հետ՝ մի գուցէ կեղ-

¹⁾ Տես նրա «Le Roman expérimental» (Փորձնական վէպը) և «Փարիզեան նամակները»:

տոտուեն նրա անմաքուր կողմերով: Այդպիսով իրական ճշմարտութիւնը զոհ էր բերուում մտացածին ուղղութեան, որը կարելի է ամփոփել Լամառտինի հետևալ խօսքերի մէջ ¹⁾: «Բանաստեղծութիւնը վերածնուում է, որպէս դուստր հիացման և ոգևորութեան, դառնում է իդէալական և խորհրդաւոր արտայայտութիւն այն բոլորի, ինչ որ մեր հոգու մէջ գոյութիւն ունի իբրև երկնային և խօսքերով անբացատրելի, նա (բանաստեղծութիւնը) պատկերացնում է ներդաշնակ ձևով մարդկային ոգու տանջանքները և հրապօրները: Սեթևեթ լիզուով արտասանուած այս միտքը շատ բնորոշ է ուսանողի ուղղութեան համար, որի սիւններից մէկն է այս նախադասութեան հեղինակ Լամարտինը: Եւ ինչպէս որ այս վերացական ուղղութիւնը երևան եկաւ իբրև օպպօզիցիալ կեղծ-դասական ուղղութեան, ինչպէս որ ուսանողի մը գրականութեան մէջ մտցրեց նոր, աւելի լայն և մինչև իսկ անընթաց հոսանք, փոխարէն կեղծ ու կլասիկ չոր ու ցամաք, հաշուած կշռուած կարգ և կանոնների—այնպէս էլ ուսանողիական ուղղութեան դէմ առաջացաւ նոր ուղղութիւն: Ուսանողի մը հակապատկեր էր կեղծ-դասականութեան՝ նա չէր ընդունում կեղծ դասականութեան էական պահանջները, նա լայնացնում էր բանաստեղծի ոգևորութեան շրջանը, նա մտցնում էր գրականութեան մէջ հեղինակի «եսը», նա վերացական թռիչքներ էր անում և այլն: Նոյնպէս և ուսանողի մը փոխարէն եկող ուղղութիւնն էլ իր նախորդի հակապատկերն էր, բայց ուրիշ տեսակէտից:

Մինչ ուսանողիները (թէ կեանքի և թէ գրականութեան մէջ, թէ գիտութեան և թէ գեղարուեստի) իդէալական աշխարհի ետեւից էին ընկած և գոյութիւն չունեցող մարդիկ էին նկարագրում անբնական հոգեբանութիւններով՝ գիտութիւնը սակաւ առ սակաւ սկսաւ ղեկավարողի դիրք բռնել և բնական գիտութիւնների հիման վերայ ցոյց տալ իսկական մարդուն, նրա լաւ և վատ կողմերով: Միևնոյն ժամանակը և քաղաքականութիւնը ցոյց տուեց ուսանողի երազների վնասակար ազ-

¹⁾ 1830 թ. նրա արտասանած ճառից:

դեցութիւնը ժողովրդի քաղաքացեալական զգացմունքների վերայ, որովհետեւ ուսմանտիզմը մարդու աչքերը փակել էր տալիս երեւակայութեան առաջ և քաղցր մեղեդիներով քնեցնում էր նրան: Գիտութիւնը և քաղաքական հանգամանքները դրդում են մտաւոր գործիչներին—որ ասպարիզի վրայ էլ նրանք կանգնած լինեն—երկնքից իջնել երկիր, վերացական էակի փոխարէն ուսումնասիրել և պատկերացնել իսկական մարդուն. վերացականութեան փոխարէն նոր ուղղութիւն իրեն հիմք դրեց իրականութիւնը:

Եւ ինչպէս որ ուսմանտիզմը արձագանք գտաւ թէ բանաստեղծութեան և թէ վիպասանութեան մէջ, թէ ճարտասանութեան (Լաւորդէր) և թէ փիլիսոփայութեան, թէ պատմութեան (Միշլէ) և թէ սոցիալական գիտութեան մէջ ¹⁾, նոյնպէս և ռեալականութիւնը ունեցաւ իր ներկայացուցիչները լանձին Պրուդոնի, Կոնտի, Կլոդ-Բէրնարի, Կուրբէի, Տէնի և այլոց -- փիլիսոփայութեան, բարոյագիտութեան, սոցիոլոգիայի, բնագիտութեան, նկարչութեան, քննադատութեան և պատմութեան մէջ ²⁾: Մարգկային մտաւոր գործունէութեան բոլոր ճիւղերի մէջ երևան եկան ուսմանտիզմի դէմ բողոքողներ: Վէպի մէջ այդ բողոքը սկսեցին Մեռիմէ, Ստենդալ, Բալզակը և Ֆլորէսը: Սակայն բողոքը աւելի կրաւորական էր — եթէ կարելի է այդպէս ասել — քան ներգործական. նրանք կարծես բնագդամբ, անգիտակցաբար ռեալականութեան կողմն են թեքւում, թէպէտ և կռիւ չեն սկսում արդէն մեռնող ուղղութեան դէմ: Նրանք լռելեայն տալիս են նոր, ռեալական ուղղութեան նմուշներ վէպի մէջ՝ Մէռիմէ (1803 — 1870) իր նովելներով, Ստենդալ (Անրի Բէյլ 1776 — 1844) իր

¹⁾ Ռոմանտիզմի մասին տես Դաւիթ Սովատօի գեղեցիկ լողուածը Պաի Դէթիւվիլի «Քրանս. նորագոյն գրական. պատմութեան մէջ», Ռսերէն թարգմանութիւնը արել է Ի. Վեսելովսկին:

²⁾ Նոյն Դ. Սովատօյի «Բէյալիզմ և Նատուրալիզմ ուսումնասիրութիւնը մանրամասն քննումէ ալ ուղղութիւնների ծագումը, արտաբերութիւնը գրականութեան և գեղարուեստի մէջ, նրա դաւանանքը, դերը և նշանակութիւնը»:

«Պառլամենտ»-ով և «Կարմիր ու Սպիտակ»-ով, Հոնորէ դը Բալզակ (1799—1850) — իր «Մարդկային կատակերգութիւն»-ով, վերջապէս Գիւտտալ Փլօբէր (1821—1880) իր նշանաւոր «Տիկին Բովառ»-ով:

Սակայն այդ նոր ուղղութեան իսկական հիմնադիրը — իրաւամբ համարոււմ է Է. Զօլան, որը իր թատրոնական և պատկերահանդէսների ուէցէնզիաներով, իր գրական քննադատութիւններով, իր լուսաւոններով՝ «Իմատելութիւնները», «Փորձական վէպը», «Փարիզեան նամակները» և բազմաթիւ վէպերով — պատերազմ հրատարակեց ռօմանտիզմին և նոր ուղղութեան դաւանանքը տուեց: Նա համարձակ ասաց այն, ինչ որ շատերը զգում էին, բայց սիրտ չունէին փրտասանելու և իբրև տաք գլուխ երիտասարդ անդառնայի մղուեց այդ երկու ուղղութեան կռուի մէջ:

Նա լաղթող հանդիսացաւ թէ իր տաղանդի ու աշխատասիրութեան շնորհիւ և թէ այն պատճառով, որ ժամանակին սկսեց իր կռիւ և նոր գաղափարի քարոզը: Յամենայն դէպս նա տապալեց ռօմանտիզմը և կեանք տուեց ուշալական ուղղութեանը գրականութեան մէջ:

Գ.

Զօլան սկսելով իր գրական կռիւը տիրապետող ռօմանտիկ ուղղութեան հետ իւր նոր ուղղութիւնը կնքեց նատուրալիզմ (բնապաշտութիւն) անունով: Ինչո՞ւ նատուրալիզմ և ոչ ուշալիզմ, որը աւելի պարզ և հասկանալի է — այդ բանը որպէս հարկն է չբացատրեց Զօլան: Այսպէս թէ այնպէս գրական այդ նոր դպրոցը, որը գալիս էր «նոր խօսք» ասելու-նատուրալիստական կոչուեց. իսկ Զօլան նատուրալիզմի հայր և գլխաւոր ներկայացուցիչ: Մինչդեռ ըստ էութեան Զօլայի հիմնած կամ աւելի լաւ է ասած պահանջած նատուրալիզմը ոչնչով չի զանազանոււմ այն գրական ուղղութիւնից, որ միշտ գոյութիւն է ունեցել թէ կլասսիկ շրջանի մէջ, թէ միջին դարերում, թէ նոր և թէ նորագոյն¹⁾, և որը միշտ կոչոււմ

¹⁾ Բօհկաչիօն (XIV դ.), Ռուբլէն (XVI դ.), Լէսսաթը

էր ռէալիզմ, այսինքն իրական ուղղութիւն: Ռէալիզմի կողքին ստեղծել մի այլ գրական տէրմին, որպիսին է նատուրալիզմ, որը ոչնչով չի զանազանում ռէալիզմից—կնշանակէ մարդ շփոթեցնել և նոր բան ասած լինել, առանց նոր բան ասելու: Կարծում եմ, որ Զօլան էլ, իբրև երիտասարդ, գրականութեան մէջ դեռ անյայտ, բայց փառքի փափագող և յամառ մարդ—կամառ ուղեցել է ուսմանտիզմին հակառակ երթալու համար նոր անունով ուղղութիւն հրատարակել:

Նատուրալիզմի և ռէալիզմի մէջ զանազանութիւն չի կարողացել ցոյց տալ ինքը Զօլան էլ. քննադատներն էլ զանազանութիւն չեն տեսնում, կամ երբ ուզում են տեսնել և բացատրել, տալիս են մտացածին բացատրութիւններ և որոշումներ: Այսպէս օրինակ Դաւիթ Սօվաժօն երկուսի մէջ միայն այն զանազանութիւնն է տեսնում, որ ռէալիզմը մարդուն, բնութեան և կեանքին հաւատարիմ մնալով՝ ծառայում է որոշ գաղափարի (օրինակ բարոյական, սօցիալական և այլն) իսկ նատուրալիզմը—առանց նպատակի ինքնաբերաբար պատկերահանում է բնութիւնը, մարդուս կեանքը, և առհասարակ ամեն ինչ, որ գոյութիւն ունի և կարող է պատկերահանուել:

Սակայն եթէ այս տեսակէտից նայելու լինինք նատուրալիզմի վերայ, այն ժամանակ Զօլայի քսան հատոր Ռուգոն-Մաքառը, նրա «Երեք քաղաքը», նրա «Զորս Աւետարանը» անտարակոյս նատուրալիզմի շրջանից դուրս կմնան, որովհետև Զօլան իր այդ երեք տեսակի վէպերովն էլ որոշ նպատակի էր ծառայում, որոշ գաղափար էր արծարծում: Մի հեղինակ կարող է իր գաղափարը Հէյնէի նման չորս տողի մէջ ամփոփել, միւսը—Զօլայի նման—մի շարք ստուար հատորներով է իր գաղափարը յայտնում: Դա ճաշակի, բնաւորութեան և համոզմունքի խնդիր է: Ճշմարտութեանը մօտեցած կլինենք գուցէ, եթէ ասենք, որ նատուրալիզմը—ռէալիզմի տեսակն է, ձևն է: Բայց եթէ նատուրալիզմը ռէալիզմի տեսակն և

(Ժիլբլազի հեղինակը, (XVIII դ.), Ռէտիֆ Դէլաբրէտոնը (XVIII դ.), և այլն—իսկական ռէալիզմի ներկայացուցիչներ են:

ձևն է, էլի կարող չենք ասել, որ Զօլան առաջինն է այդ ձևով գրողների թվում: Նա միայն գիտակցօրէն սկսեց գրելու այդ ձևով, համոզուած, որ ժամանակը (դարը) պահանջում էր, որ այդպէս գրուէին վէպերը և վերջապէս յամառ կերպով պաշտպանում և ժողովրդականացնում էր էր գաղափարը՝ գրական նատուրալիզմի անհրաժեշտութեան մասին¹⁾:

Զտեսներով էական զոնազանութիւն այդ երկու նոյնանման ուղղութիւնների մէջ, այնուամենայնիւ պահպանենք Զօլայի սիրած նատուրալիզմ անունը այն գրական ուղղութեան համար, որը տիրեց ասպարէզը ու մանտիզմից յետոյ, որի առաջին ներկայացուցիչները Ֆրանսիական վիպագրութեան մէջ Բալզակն և Յյօբէրն էին, որը իր լաղթանակը տօնեց Զօլայի շնորհիւ, և տուեց Գօնկոլըների, Մօպսսսանի և Դօգէի նման նոր ուղղութեան գրողներ:

Կեղծ-դասական գրականութիւնը Բուսթօյի և նրա երկրպագուների շնորհիւ կաշկանդել էր մի ժամանակ Ֆրանսիական գրականութիւնը: Իր մանրամասն կանոնագրով, «երեք միութիւններով», նիւթերի ընտրութիւններով ու անմիտ խորութիւններով՝ սպանել էր երեւակայութիւնը, առաջացրել էր գրականութեան մէջ «արհեստ» — գեղարուեստի փոխարէն, մանէկէններ էր ստեղծել կենդանի գործող անձանց փոխարէն, կեղծ ոգևորութիւն ընական զգացմունքի փոխարէն: Եկաւ ուսմանտիկ ուղղութիւնը և լեղափոխութիւն առաջացրեց գրականութեան մէջ: Նա ոչնչացրեց երևակայութեան սահմանները, և ամեն ինչ ենթակայ արաւ բանաստեղծի ոգևորութեանը. նա հետաքրքրուեց ներկայով, առանձին ուշք դարձրեց մարդկային «ես»-ի վերայ և սրտի ու հոգու խորքերից հնչեցրեց քաղցր, շատ անգամ տխուր, միշտ զգացուած մեղեդիներ: Բայց նա չկամեցաւ ի մօտոյ ծանօթանալ կեանքի հետ, տալ կենդանի մարդու պատկերը, բացատրել սրտից բղխած

¹⁾ Այդ պրոպագանդայի գործում Զօլան ուսուցիչ է ունեցել լանձին վիպասան Դիւրանտիի, «Ռէալիզմ» ամսագրի խմբագիր հրատարակչի: Զօլան այդ ամսագրի աշխատակիցներից մէկն էր:

տխրերգի բուն պատճառը: Նրա նկարագրած կեանքը թէպէտ և թափանցիկ, բայց էլի քողով էր ծածկուած: Նրան վախեցնում էին իրական կեանքի անպիտան կողմերը, որովհետև նա գեղեցիկ սիրահար էր՝ գեղեցիկը բանաստեղծութեան մէջ, նրանց տսելով, բարձրացնում է մարդուն առօրեայ անտանելի վիճակից դէպի իդէալական աշխարհը և այնտեղ սփոփում է նրա վէրքերը, բաւականութիւն է պատճառում, երջանկացնում է: Ռոմանտիզմը չէր ծածկում, որ կեանքի մէջ վատը լաղթող է լաւին, որ երջանիկները հազուադէպ են, իսկ զգալուն սրտի տէր և անբաղդ մարդիկ՝ անթիւ-անհամար. ընդհակառակը նրանք սիրում էին իրանց բանաստեղծութիւնների առարկան մարդու չար բաղդը, հիասթափումը, յուստեսութիւնը, յուսահատութիւնը անել: Բայց նրանք չէին ցոյց տալիս մի իրական ելք այդ դրութիւնից. այդ նրանց գործը չէր: Եւ չէին էլ կարող ոչ մի ելք ցոյց տալ, քանի որ նրանք ծանօթ չէին կեանքի հետ, նրանք կեանքը չէին ուսումնասիրած և չէին ուղղում ուսումնասիրել:

Զօլան ոգևորուած էր դրական փիլիսոփայութեամբ և բնական գիտութիւնների տուած արգասիքներով: Նա կեանքի մարդ էր և տեսնում էր, որ անհիմն երազանքներով տուն չի շինուիլ: Նա ուղղակի պահանջ դրեց, որ գրականութիւնը միմիայն և եթ իրականութիւնով զբաղուի: Ախտասնը պէտք է տալ կեանքի իսկական և ոչ թէ միակողմանի պատկերը: Ռոմանտիկները երեսները շուռ էին տալիս կեանքի մէջ տգեղ, մռայլ կամ անպիտան պատկերներ չտեսնելու նպատակով, ուստի նրանց գրականութեան մէջ կեանքը իր մի կողմովն է արտափայլում, մինչդեռ գրականութիւնը միայն այն ժամանակ կրթիչ նշանակութիւն կարող է ունենալ, երբ նա ճշմարտօրէն ամեն ինչ նկարագրէ և լաւը և վատը, և գեղեցիկը և տգեղը: Գրականութիւնն էլ գիտութեան նման մեզ պէտք է որոշ բան սովորեցնէ, որոշ եզրակացութիւնը անէ: Իսկ ինչպէս կարող է գիտնականը միակողմանի դատողութիւններով ճիշտ եզրակացութեան գալ:

Հեղինակը պէտք է գիտնականի նման ուսում-

ն ա ս ի Ր է այն բնութիւնը, կեանքը և մարդկանց, որն
որ ուզում է նկարագրել: Ուսումնասիրել կարելի է ան-
միջապէս տեղն ու տեղը և կամ որոշ գոկումէնտների
միջոցով, նստած իր սենեակում: Պէտք է, որ վիպասա-
նը երկու միջոցներին էլ դիմէ: Իրան հարկաւոր ն իւ-
թ ե Ր ը ուսումնասիրելուց յետոյ — հեղինակը որոշ դա-
սաւորութիւններ ու փորձեր անելուց յետոյ կարող է
գալ որոշ եզրակացութեան այս կամ այն խնդրի վերա-
բերմամբ, օրինակ նա կարող է ուսումնասիրել մի որ և է
անհատի ծագումը, բնաւորութիւնը, այն միջավայրը,
որ ապրելու է, այն հանգամանքները, որի մէջ ընկնե-
լու է — և կարող է գուշակել կամ «եզրակացնել» այդ
մարդու կեանքը, անելիքը իր կեանքում, ճակատագի-
րը: Եւ այդ եզրակացութիւնը այնքան ճիշտ կլինի, որ-
քան աւելի նիւթեր ունի հեղինակը իր ձեռքի տակ,
որքան աւելի հիմնօրէն ուսումնասիրել է նա այդ նիւ-
թերը: Այսպէս պէտք է ստեղծուի «փ ո Ր ձ ն ա կ ա ն» վէ-
պը, որը ուրիշ գիտական փորձերի նման մարդկութեան
ուղեցոյց է լինելու: Վիպասանը, ուրեմն, գիտնականի
գեր է կատարելու և իբրեւ գիտնական բոլորովին օբյեկ-
տիւ պէտք է լինի՝ նա անաչառ կերպով պէտք է նկա-
րագրէ այն ինչ որ կայ և անէ այն եզրակացութիւնը,
որը թելադրում են նրան նիւթերը, գոկումէնտները ու
կեանքի իրական հանգամանքները: Վիպասանի նպատա-
կը — գիտնականի նպատակ է լինելու՝ «ոչ թէ լաւացնել
մարդուն, այլ նկարագրել նրան այնպէս, ինչպէս որ
նա է»: Իսկ եթէ հեղինակը սկսէ ուսումնասիրել կեան-
քը, նա կտեսնի, որ իրականութիւնը դժուար է և ոչ
թէ ռոմանտիկների պատկերացրած արքայութիւնը. որ
մարդս-գազան է. որ ապականութիւնը ընդհանուր է. որ
նիւթականը գերակշռող դեր է կատարում կեանքի մէջ.
որ անաւակութիւնը, ժլատութիւնը, սնափառութիւնը
— որքան էլ այլանդակ երեւոյթներ լինեն, այնուամենայ-
նիւ նրոնք ընդհանրացած են և մարդուս «երկրորդ
բնութիւն են» կազմել: Այս ուրեմն անաչառ և ճշմար-
տութեանը հաւատարիմ մնալ ցանկացող հեղինակը
ստիպուած է լինելու զբաղուել աւելի կեանքի տգեղ կող-
մերով, մարդուս գազանային հակումներով: Զպէտք է

վիպասանը մոռանալ և այն, որ անհատը մի հիւլէ է մարդկութեան, ազգի կամ ամբողջի մէջ, ուստի չպէտք է բաւականանալ անհատի հոգեբանութիւնը ուսումնասիրելով և նկարագրելով, այլ պէտք է տալ և մասսայի պատկերը, կեանքը, հոգեբանութիւնը: Ի վերջ ամենայնի—հեղինակը իր գրութեան մէջ չպէտք է երևայ. նա չպէտք է խօսի. նրա փոխարէն պէտք է խօսեն գործող անձինք և փաստերը: Ուրեմն ուսմանտիկները «եսի փոխարէն, որ արտափայլում էր նրանց ամեն մի գրութեան մէջ—Ձօլան առաջարկում է «անդէմ» հեղինակութիւն, ինչպէս մի սառնարիւն գիտնական հետազոտութիւն...»

Սակայն, որովհետեւ միշտ աւելի հեշտ է ծրագիր կազմել, քան գործադրել այդ ծրագիրը, աւելի հեշտ է տալ որոշ տէօրիա, քան թէ պրակտիկայով արդարացնել այն, և որովհետեւ ասելը աւելի հեշտ է քան անելը—Ձօլան իր գրականական գործունէութեան ընթացքում իր «գաւառանքի» շատ կէտերից շեղուեց՝ թէ կամայ և թէ ակամայ:

Ընդհանուր առմամբ. նա ի հարկէ հաւատարիմ մնաց նատուրալիստական ուղղութեան գլխաւոր պահանջներին, և այդ դէպքում բացի համոզմունքից մեծ դեր խաղաց նրա լամառ ընաւորութիւնը, նրա կամքի զօրեղ ուժը, տոկունութիւնը և աշխատասիրութիւնը: Իժիշկ Տուլուզը սրանից մի քանի տարի առաջ կամենալով ստուգել Լամբրոզոյի տէօրիան, թէ հանճարները միշտ մօտ են լինում հոգեպէս հիւանդներին—ուսումնասիրեց Ձօլային բժշկի տեսակէտից և գտաւ նրան լիովին առողջ՝ թէ մարմնով, թէ ուղեղով և թէ հոգւով: «Ձօլայի ամբողջ կեանքը, ասում է Տուլուզը, փայլուն ապացոյց է գաղափարի հզօրութեանը մարմնի վերաբերմամբ, և կամքի—տկարութեան վերաբերմամբ»:

Իր այդ լատկութիւնների շնորհիւն է, որ Ձօլան կարողացել է նորմալ կեանք վարել և սիստեմատիկ կերպով աշխատել: Ամեն օր պարապելով և ամէն օր մի քանի երես գրելով—նա կարողացաւ տալ «Ռուգոն-Մակառ սեռիայի քսան ահագին հատորները, «Երեք Քաղաքի» երեք գրքերը, «Ձորս Աւետարանից» երեքը և բացի այդ էլ մի քանի հատոր ուրիշ գրութեան:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ

(Վերջը հետեւեալ համարում)